

Јереј Слободан
ЈАКОВЉЕВИЋ
дипломирани теолог - мастер
Црква Светог Вазнесења Христовог
у Чачку

УДК: 322:271.222(497.11)“1937/1938”(093.2)
271.222(497.11)-773“1937/1938”(093.2)

Конкордатска криза у Жичкој епархији 1937/38. године

Апстракт: Године 1937. влада Милана Стојадиновића покушава да у Скупштини пројектује закон о Конкордату на усвојење. Чини се да овај уговор повлађује римокатоличку цркву у Југославији, што изазива жестоку реакцију Српске православне цркве. Унимирани су и народ и опозиција. – ичкој епархији на челу је епископ Николај Велимировић, један од вођа борбе против Конкордата. Државна власт пројектује цркву, што је нарочито изражено у – ичкој епархији.

Кључне речи: – ичка епархија, Конкордат, владика Николај Велимировић, Свети Архијерејски Синод, Српска православна црква

Увод

Тема о којој овде говоримо и данас је врло актуелна. О односима између цркве и државе, али и римокатоличке и православне цркве код нас се увек расправља. Однос између државе и цркве одувек је побуђивао пажњу истраживача и писаца, и то је одувек било једно од најважнијих друштвених питања од чијег је решавања у многоме зависила стабилност једне државе. Као и за време патријарха Варнаве (1931-1937) и данас Цркву све више оптужују за мешање у политику и у државне послове, а неретко се она гледа као родно место омраженог српског национализма, хегемонизма и антидемократичности. По критичарима, Црква би требало да буде само душевни сервис намењен приватним потребама верујућих.

У овом раду акценат ће бити на догађајима у вези са Конкордатом, првенствено у Жичкој епархији. Прва целина представљаће осврт на писање, односно критику конкордата у часопису „Преглед цркве епархије жичке“, конкретно чланка „Конкордат са Ватиканом“ анонимног аутора. У другом делу биће представљени догађаји у вези са Конкордатом на основу грађе из Архива Синода. У раду који следи биће изнет кратак осврт на овај период наше историје у Жичкој епархији.

Историчари који су се раније бавили овом темом, прегледали су већину архива везаних за овај период. Међутим, Архив Светог Архијерејског Синода раније нико није користио. Већина овде наведених докумената не постоји у државним архивама. Истине ради, морамо рећи да наведени документи не доносе ништа епохално ново. Новина се углавном тиче осветљавања чињенице да је било прогона цркве и њених присталица у периоду конкордатске кризе и то више него што се чини приликом читања државне архиве. Постоји добар део несређене грађе у Патријаршији којој је,

нажалост, тренутно немогуће приступити. и која би можда одговорила на сва питања која су и даље отворена око ове теме. А, надајмо се да ће у будућности то бити сређено и постати доступно историчарима и сваковрсним истраживачима.

Критика Конкордата у часопису „Преглед цркве епархије жичке”

Текст Конкордата¹ из 1937. године био је и те како повољан за Ватикан. Поједине западне новине су објавиле да је то најповољнији послератни Конкордат за Римокатоличку цркву у Европи и да нигде Ватикан није добио толика права. Чини се да је, по многим одредбама, римокатоличко право стављено изнад државних закона, а уз то је држава прихватила и велике материјалне обавезе према РМЦ. У очима СПЦ то је изгледало као да се ствара нова државна црква која би била изнад државе.² У часопису под називом „Преглед цркве епархије жичке”, бр. 12 за 1936. годину, постоји посебан додатак „Конкордат са Ватиканом”. Аутор није потписан, али је сигурно то био добар познавалац права, а уз то и врло британског језика. О самом уговору он каже: *‘Дубље истражује е њихових историја (мисли на конкордату) дало је поразујуће резултате. Резултате који су најчешће савијали у коси свих родољуба ове мукојерне и многијерагалне земље и свих њених синова свеће православно цркве.’*³ Већ из ових неколико редова види се да је „жички” аутор жестоки критичар овог законског предлога. Ми ћемо овом приликом испратити неке спорне тачке користећи његову критику, као и друге релевантне критике објављене у том периоду. Погледајмо најпре члан 1: *‘Католичкој цркви се признаје у сваком од њених одреда јуно јраво да слободно врши и њу у Краљевини Југославији.’*⁴ Ово место је проблематично због речи **мисија**. Логично је да се одмах помисли на прозелитизам, односно превођење што већег броја верника других вероисповести у римокатолицизам. Ма колико се римокатоличка црква трудила да тај термин објасни у јеванђелском духу, опрез и неповерење је било логично, поготову што се овим заиста православна црква ставља у подређен положај, јер једино што се у Закону о СПЦ, из 1931. године каже јесте следеће: *„Српска православна црква своје верско*

¹ Реч конкордат потиче од латинске речи concordans, што би у преводу значило „оно што је усклађено, постављање ствари у склад”. Укратко речено, конкордат је писмени уговор између Ватикана са одређеном сувереном државом, којим се дају одређене повластице римокатоличкој цркви на територији те државе. Конкордат се сматра међународним уговором. До сада је склопљено укупно 150 таквих уговора, укључујући и оне са нацистичком Немачком и фашистичком Италијом, непосредно пре II светског рата. Конкордатом се решавају религиозна, правна, просветна, финансијска и друга питања римокатоличких заједница на територији одређене државе. (Михаел Глазир и Моника Хелвиг, *Сувремена католичка енциклопедија*, Сплит, 1998, 487)

² Владислав Пузовић, „Патријарх српски Варнава”, *Гласник Српске православне епархије жичке*, бр. 11, Београд, 11. новембар 2004, 285.

³ Непознат аутор „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *преглед цркве епархије жичке XVIII*, Краљево, 1936, 1.

⁴ Архив Југославије (АЈ), Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 236, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

уче е јавно исповеда и своје дојослуже е јавно врши.”⁵ Уосталом, и у свим другим Конкордатима које је Ватикан до сада склопио, констатује се само да римокатоличка црква слободно и јавно исповеда своју веру (у конкордатима Летоније, Румуније, Баварске, Пољске, Немачке и још неким земљама).⁶ Једино се у нашем Конкордату Риму дозвољава и мисија. Проблем је у томе што је овај термин вишезначан, а овде није наведена његова употребна вредност. У неком ужем смислу он може да означава рад међу верницима своје заједнице у смислу подизања квалитета хришћанског живота, али са ширег аспекта може означавати и прозелитизам. Прозелитизам је, да поменемо, био забрањен чланом 16 Устава Краљевине Југославије.⁷ Ако је мисија овде схваћена у том смислу, онда је озбиљно нарушено начело равноправности. Наш аутор иде дотле да чак каже и ово. ‘ *од и иј* *ди се мола разуметии дорба йроийиву свих иноверника ијј. свих оних који не йрийдају кайиоличкој цркви... Ѡ за кайиоличку цркву иноверник је и Ѡ . В. Наш млади Краљ и цео ејов дом. Та мисија ди не дај Боже мола дийии и у орианозова у удија а неверника.*”⁸ Ово мишљење је свакако претерано, али стоји да у држави каква је била Југославија, у којој католички живаљ није у већини, допуштање овакве мисије може не само да поремети мир, већ и да изазове тешке политичке сукобе на основу верске подељености.⁹ Слично размишља и Аврамовић Драгић који каже да би усвајање оваквог Конкордата изазвало верски рат који би се водио до истребљења.¹⁰

Аутор текста проблематизује и 3. члан у коме се каже: ‘ *ре нејо шийо се йрисийуии наименова у наддискуија и дијацезанских дискуија као и коадјуијора са йравом наследсйива, Светиа Сйюлица ће йоверљиво уийийаиийи јујословенску владу да ди сазнала да ли йроийив кандидайиа йосийоје йријовори ойийийеј йолийиичкој значаја. Имена кандидайиа држаће се у йајностийи све до званичној објављива а. циљу да ди се дрзо йојуниле дискуије, Влада ће најхийније одјоворийи на найред йоменуиийи уийий. Ѡ ко у року од тйридесетј дана йај одјовор не дуде даји, Св. Сйюлица имаће йраво да смайира да може без даљеј чека а йрисийуийиийи објављива у наименова а.*”¹¹ Овде је проблематичан рок од тридесет дана који се даје Влади да одговори на питање наименовања, јер би због истека рока могло да се деси да буде постављен бискуп који је против воље државне власти. „Жички” аутор слично резонује: ‘...Јујословенска влада има йраво да о йјоме (избору дискуија) само информийие Св. Сйюлицу а никако

⁵ Димшо Перић, *Законодавсйиво С Ѡ од сйивара а Јујославије до новој времена*, Торонто, 1995, 82.

⁶ Иван Рибар, „Конкордат”, *Гласник срјске йравославне йапйријаришије XVIII*, Београд, 1937, 10.

⁷ „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *рејлед цркве ейархије жичке, XVIII*, Краљево, 1936, 2.

⁸ Исто, 3.

⁹ Иван Рибар, „Конкордат”, *Гласник срјске йравославне йапйријаришије XVIII*, Београд, 1937, 11.

¹⁰ Драгић Аврамовић, *Ѡ умадија у одбрану својих йрава*, Орашац, 2007, 12.

¹¹ АЈ, Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 237, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

да сиречи евенџуално именована десџрукџивних елемената да заузму џако висок џоложај у клиру катџоличке цркве. Овакво широко џраво није даџо Сџц ниџи џа катџоличка црква има иџде у светџу.¹² Да СПЦ нема овакво право најјасније се види из Закна о СПЦ члан 8: 'Издор айџријарха и џџархијских џрхијереја џџиврџује Краљ казом, на џредлоџ Минисџира равде, усаџласносџи са редседником Минисџарскоџ Савеџа.'¹³ Дакле, нема никаквог рока и не може се десити да буде постављено лице које је антидржавно расположено. Можемо напоменути да овакву ставку има једино Конкордат са Немачким Рајхом, с тим што је овде рок мањи (двадесет дана).¹⁴

Велику критику изазвао је и 8. члан који се односи на ограничење политичке делатности свештенства: 'Свеџа Сџџолица ће џроџисаџи одредбе на основу којих ће свеџиџеницима, који сџџално или џривремено врше душедрџижничку службу, дџџиџи забранено да џриџадају, за време џраја а џхове акџивне службе, џџџиџичким сџџранкама и да се доре у џхову корисџи.'¹⁵ И све док овако стоји ствари су сасвим у реду. Међутим, у наставку се каже: 'Јуџословенска влада ће исџовремено, у џџледу на некатџоличке вероисџовесџи и обреде, џроџисаџи исџовеџне одредбе џџ џредмеџу џџџиџичке делатносџи у сџџранкама.'¹⁶ Овај други део је проблематичан, јер се џиме крши Устав државе који каже да је свако слободан да се ангажује политички како хоће, укључујући и свештенство. У Уставу Краљевине за свештена лица стоји следеће: 'Верски џредсџавници не смеју уџџџредљавати своју духовну власџи џри врше у званичне верске службе у џарџријске сврхе', што ће рећи они приватно могу да се баве политиком.¹⁷ Примера ради, свештеник Марко Ружичић био је посланик у скупштини, а прота Серафим Крстић сенатор у Сенату. Чињеница је да политичко ангажовање свештенства никада није добро донело ни свештеницима ни цркви. Али, овде је у ствари проблем што се стиче утисак да Ватикан кроји верску политику Владе, када се држава обавезује да ће да укине право политичког ангажовања свештенству без иједне речи о потенцијалним преговорима са осталим верским заједницама. Шта више, чини се да су такви преговори искључени. Истина је да се у Конкордатима са неким другим државама заиста забрањује политичко деловање свештеника (нпр. са Италијом, члан 43)¹⁸, али овде као да се превиђају државни Устав и чињеница да поред католичке постоји још вера у држави, а да она (католичка) није чак ни најбројнија.

¹² „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *реџед цркве еџархије жџике XVIII*, Краљево, 1936, 4.

¹³ Димшо Перић, *Законџдавсџво С џ од сџџвара а Јуџославије до новоџ времена*, Торонто, 1995, 84.

¹⁴ Михаило Илић, *ред конкордаџом-џоводом законскоџ џредлоџа уџуђеноџ Нарџдној скуџиџџини*, Београд, 1937, 11.

¹⁵ АЈ, Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 238, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

¹⁶ Исто.

¹⁷ Еп. Платон Јовановић, *римедбе и џриџовори на џројекаџ конкордаџа између наше државе и Ватџикана џараџиранџ 25. VII 1935*, Сремски Карловци, 1936, 36.

¹⁸ Сергије Троицки, „Чему нас уче послератни конкордати”, *Врџиџанско дело II*, Скопље, 1936, 137.

Можемо само рећи да је члан уговора предочен у оваквом тону изазвао бојазан од стране СПЦ. Наш аутор о овој ставци каже: *‘Католичка црква нема чула за чисти националан осећај, отиуда је за уиндиферентно хоћели се ени свештеници давиити полиитииком... Њли то није и не може да буде индиферентно за српско православно свештениство, које је нацији дало хаџи-џеру и џаџи-Рувима, џакона џвакума и иџумана ајсија, чија је невина крв заџоила џемеље ове државе. Конкордаџија није било кад су српски свештеници и калуџери живи на коље надијани и сџаљивани... џ без џаквих воџа ко зна да ли би Срџија икада била ослобоџена и да ли би наша држава џосџојала данас оваква каква је.’*¹⁹

Анонимни аутор се дотиче нарочито 19. члана Конкордата о питању телеграфских такси. У том члану се каже: *“Слободна џреџиска и вредносна џисма свих црквених власџи и усџанова ослобоџају се џошџанских џрошкова и џелеџрафских џакса.”*²⁰ Ниједна верска заједница у том тренутку у Краљевини није била ослобођена телеграфских такси. Римокатоличка црква би на тај начин добила ексклузивно право. Треба бити поштен, па рећи да се ослобађање од телеграфских такси спомиње и у закону о СПЦ: *‘Служдена џреџиска и аманетџна џошџа свих црквених власџи и усџанова ослобоџа се џлаџа а џошџарине и џелеџрафске џаксе.”*²¹ Међутим, како сведочи епископ Платон, то није заживело у пракси. Уредба од 16. фебруара 1932. ослободила је СПЦ само поштанских, а не и од телеграфских такси.²² То потврђује и аутор текста „Конкордат са Ватиканом” који каже да је СПЦ ослобођена само поштарине, а католичка и телеграфских такси и поштарине.²³

Осим телеграфских такси, римокатоличка црква ће добити и одштету за изгубљена земљишта услед аграрне реформе (члан 22), а осим тога и одговарајуће надокнаде за све укинуте дажбине, (члан 23). Наш аутор сматра да би усвајање ових чланова довело до извесних економско-политичких потреса у земљи и нарушило верску једнакост у њој, што је супротан ефекат од онога који се жели постићи. Он сматра да би целокупна сума за одштете постигла неколико милијарди динара. На крају се пита: *‘Да ли се Ватџикан уџиџао је ли ова држава у сџа у да џо џоднесе’*²⁴

Анализа се завршава следећим речима: *‘Све џривилеџије које Конкордаџи џредвиџа за римокатоличку цркву, зрело су смишљене и срачунаџије и улазе у циклус католичке акџије у нашој земљи. То је католичка мисија, која се на делу јасно види иако су ени џраџови завијени, џрикривени, џајни... Конкордаџи има за циљ да*

¹⁹ „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *реџед цркве еџарџије жџике ХVIII*, Краљево, 1936, 5-6.

²⁰ А), Народна Скупштина Краљевине Југославије (72) Ф54 л. 241, Предлог закона о конкордату између Св. Столице и Краљевине Југославије.

²¹ Димшо Периф, *Законодавџиво С џ од сџвара а Јуџославије до новоџ времена*, Торонто, 1995, 86.

²² Еп. Платон Јовановић, *рџмедбе и џрџиовори на џројекаџи конкордаџија између наше државе и Ватџикана џараџиранаџи 25. VII 1935*, Сремски Карловци, 1936, 44.

²³ „Конкордат са Ватиканом-додатак”, *реџед цркве еџарџије жџике ХVIII*, Краљево 1936, 7.

²⁴ Конкордат са Ватиканом-додатак”, *реџед цркве еџарџије жџике ХVIII*, Краљево 1936, 9.

*пирепреми и уипре пуи једној најезди римокатолицизма у нашој земљи... Да би дао милостиви Бој да се оворе духовне очи ума српских православних синова којима је дана у руке судбина српске православне цркве и државе, те да се издеине све оно што може да створи неоправиви поирес и сачува од искуше а цео наш проимени мноосирадални и најаћени народ. Основни услов за то је да се пројекај Конкордаја одбаци. 'Ко има уши да чује, нека чује.'*²⁵

Овде смо учинили само кратак осврт на неколико спорних тачака конкордатског уговора. Постоји још спорних места, али једноставно немамо простора за детаљнију анализу. Мислим да смо у претходним редовима, наводећи разну литературу и стављајући акценат на „жичког” аутора који понекад претерује у својим оценама, наговестили да је овај и овакав уговор био лош како за СПЦ, тако и за државу. Једноставно, увидели смо зашто је наступила тако жестока борба у целој држави око овог законског предлога. Крилатица коју је влада Милана Стојадиновића често користила у јавним наступима (*‘Брај је мио ма које вере био’*), једноставно није могла бити остварена оваквим Конкордатом, па је зато он доживео неуспех.

Архив Синода о конкордатској кризи у Жичкој епархији

Конкордат је, упркос оштром противљењу СПЦ и опозиције, прошао у Скупштини и то: 167 посланика је гласало за, а 129 против. Упркос томе, председник Владе Милан Стојадиновић није ликовао. На седници Клуба посланика ЈРЗ потпуно неочекивано рекао је следеће: *‘Нећу више да вас држим у неизвесности. Оно што у поледу конкордаја мислим да не учиним, то је да га одмах не износим пред Сенат...’* остије три ешаје које преба прећи (мисли на процес раификације), временски то не може ићи тако дрзо. И у томе времену које ми стоји на раслоаја у, ја желим да учиним још један покушај са црквом да се споразумемо... Конкордај је стјајао на моме столу две године, може стјајати још који месец.’²⁶ Црква је, са друге стране, покренула противмере. Предосећајући да би Конкордат могао бити усвојен у Скупштини, Свети Архијерејски Сабор је на седници од 13. јула донео следеће одлуке: *‘ о ишја у свешћених лица, посланика и сенатора који дугу гласали за конкордај: а) ставити под забрану свешћенодејства б) наредити подручном црквеном суду да се проиштив таквоја свешћеничкој лица поведе редован судски поступак...’* о ишја у свакој народној посланика и сенатора православне вере који дуге гласао за конкордај: а) одмах лиши свих права и почаси у нашој цркви; б) да се изда наређење подручном свешћенству да ни једно свешћено лице, под ма којим извором и ради ма кој црквеној, обредној или приватној посла не може

²⁵ Исто, 10-14.

²⁶ Ај, Милан Стојадиновић (37) Ф2 л. 132, Говор Милана Стојадиновића на седници Клуба посланика ЈРЗ 23.8. 1937.

улазијши у дом дојшчној послиника или сенатоора без нарочитије писмене дозволе или длајослова надлежној архијереја".²⁷ Издата је и одлука да у случају изгласавања Конкордата све цркве и манастири истакну црну заставу у року од петнаест дана. Такође се препоручује да свештенство, као и верници избегава додир са оптуженим лицима.²⁸ Након изгласавања Конкордата, одлуке Сабора су извршаване по упутству. Одмах су црквеном суду Београдско-карловачке епархије предати председник Владе, председник Скупштине Стеван Ђирић и још шест посланика са територије поменуте епархије. И у осталим епархијама ова одлука је спровођена, укључујући и Жичку епархију. У Архиву Синода сам нашао списак виђенијих људи и народних посланика, присталица и противника конкордатског уговора. Ми ћемо се ограничити на људе из Жичке епархије, присталице Конкордата: *Чедомир Захарић-Чачак, Свјетлиок Сјанковић-Чачак, ђубомир антић-Ива ица... Мајиција авреновић-Гор и Милановац... епар Бојавац (данкар)-Краљево, ђвейко Јеличић (јиріовац)-Брус.* Број јројтивника сјорној ујовора је сличан: *Милан Јовичић, (јредседник ојшјитине и јиріовац)-Краљево... Бранко Чордић (јиріовац)-Рашка... авле Гајић (учишелу у јензији)-Косјерић, Радоје Јовичић (јиріовац)-ђриље, Милинко Милутиновић (земљорадник)-Гуча.*³⁰ Сигурно је да су сви од наведених који су били посланици, а присталице Конкордата, предати црквеном суду.

Што се тиче државне власти, она је преко својих органа помно пратила ситуацију у земљи. Иако је Милан Стојадиновић одмах након патријархове сахране отишао у обилазак приморских градова на Јадрану, извештаји о ситуацији у држави су редовно стизали. Преписка између њега и министра унутрашњих дела била је нарочито активна. Тако се у извештају са Велике Госпојине (28. августа) 1937. године, упућеног Милану Стојадиновићу, каже да свуда у земљи влада мир. Као једна од кризних тачака помиње се и манастир Враћевшница у Жичкој епархији. Пошто је то дан вашара и народних зборова, повећана је могућност избијања нереда и демонстрација. Зато је полиција пратила ситуацију у целој земљи. У једном извештају се каже: *Др Воја Ја ић налази у Каленићу на слави и веровајино ће јоворијши. Др Николај (Велимировић) ће бијши у околини Враћевшнице, Гор еј Милановца и Каленића. Говориће веровајино. За остјале владике нема обавешије а.*³¹

²⁷ Архив Светог Архијерејског Синода (АСАС) има мало другачију грађу материјала. Место где се налазе фасцикле о конкордату је обичан орман, грађа је поприлично несређена. Један део у вези са конкордатом је сређен и броји девет фасцикли. Овде не постоје фондови, па ћу зато наводити само назив и број фасцикле, као и број листа (Званична акта до краја 1936, Ф1 л. 155, Одлука Светог Архијерејског Синода од 13. јула 1937).

²⁸ АСАС, Званична акта до краја 1936, Ф1 л. 155, Одлука Светог Архијерејског Синода од 13. јула 1937.

²⁹ АСАС, Званична акта из 1937. I. део, Ф2-нема броја, стоји само „поверљиво“, Списак виђенијих људи противника и присталица конкордата.

³⁰ Исто.

³¹ АЈ, Милан Стојадиновић, (37), Ф25, л. 182, Извештај за г. Председника Министарског Савета, Велика Госпојина 28. август 1937.

Држава је на све начине покушавала да се бура око Конкордата стиша, али су употребљене методе још више потпиривале борбу. Због великог отпора, свештеници су по целој земљи су малтретирани, затварани и понижавани. У извештају Жичке епархије упућеном канцеларији Синода, налази се списак свештеника који су прогоњени: *‘срезу којој аоничком свешћеник Велимир Славковић, сћарешина цркве у Брусу, уледан свешћеник, каж ен је од полиције десет дана зајвора. Тако истио и Бољуд Николић парох влајковачки... срезу рачанском свешћеник својдрушки Радисав ећаковић каж ен је десет дана зајвора а свешћеници Миодрај и Милан Њорџевић проја ају се и саслушавају, пароху јакаљском Григорију ојовићу се прећи, а Момчило Јајодић парох јевоздачки се пројони и прећи му се... Намесник среза моравичкој свешћеник Светислав ојовић каж ен је са десет дана зајвора... Свешћеник Момчило ојовић из Жевице више јућа је саслушаван и ојћужен за издају... Власти цейају јосмрјне листе јатријарха Варнаве, скидају својеручно црне завесе са кућа и ојћинских судница.’*³² Поменути Радисав Петаковић је у Жичку епархију послао извештај о догађајима у вези са Конкордатом у Рогачици. Извештај је епархија проследила Синоду: *‘За св. реображе е 1937. сам служио Лијурју и причестио народ у цркви ројачичкој. За време мој јовора владала је тишина али јед крај јочео ме смејати Владислав Јајодић кафеџија из Ројачице са речима: Писмо за тио у цркву дошли. Истио дана за време Лијурје народу који је ишао у цркву дељени су листи јрожеји мрж ом јрема јравославном свешћенству. Лейке су делили учитељи Њудиша Симић из Ројачице и Светио из Оклеца, јо јујисву народној јосланика и министри Милоја Рајаквића...’*³³ О прогону горепоменутих свештеника јасно сведочи Св. владика Николај, у то време епископ жички, у своме писму министру унутрашњих дела др Антону Корошцу. Навешћемо одломак: *‘Сем свеја наведеној, сада вам моју надбројати и ове јримере јо е а цркве Божије у овој – ичкој епархији, који су се дојодили од смрји Блаженојочившеј ајријарха Варнаве до данас. Свешћеник Велимир Славковић, сћарешина цркве у Брусу, каж ен је од ваше полиције десет дана зајвора само зајо ијо је истиакао црн дарјак на храму и ијо је ударио у клејало. Овај свешћеник сјада меџу најдоље свешћенике у јом крају. Њејово хайше е ја морам смејрати својим хайше ем, јер ја сам био наредбодавац, а он извршилац. Свешћеници Миодрај и Милан Њорџевић, Сјеван Меленјевић, Радисав ећаковић из среза Рачанској проја ани су, саслушавани и на сваки начин јерорисани, док се остали свешћеници из истиој среза јерорисму безумним јреји ама. Задрено је јравославном народу из околине Бајине Башје да доје у јо месјо на свечаност освеће а звонаре на Илиндан.’*³⁴ Ту није крај. У још

³² АСАС, Званична акта 1937-1938, Ф5, пов. л. 592, Прослеђен извештај жичке епархије од 18. августа 1937. Канцеларији Светог Архиепископског Синода.

³³ АСАС, Званична акта из 1937. II. део, Ф3, л. 633, Прослеђен извештај жичке епархије 8. септембра 1937. Канцеларији Светог Архиепископског Синода.

³⁴ АСАС, Званична акта из 1937 III. део, Ф4, л. 1258, Писмо владике Николаја Антону Корошцу министру унутрашњих дела, од 18. августа 1937.

једном извештају нађеном у Архиву Синода, имамо несумљиве наводе о нападима на чачанске свештенике. У извештају чачанског пароха Милана Туцовића,³⁵ о дешавањима на збору у Чачку 28. августа 1937. године имамо доста података. Каже се, најпре, да је на збору било око 5000 душа. Било је покушаја да се неред и испровоцирају. Два човека су добацивала говорницима да сиђу доле и не лажу народ. Разјарена овим, група од 30-40 људи је потрчала, ухватила провокаторе и почела да их бије. Они су међутим успели да се отргну и побегну у кућу Воје Чвркића адвоката и народног посланика ЈРЗ-а. Чим се народ разишао, један човек је изашао из дворишта поменутог посланика и мотком ударио свештеника Туцовића, па побегао. Полицијски писар и

³⁵ Протојереј Милан Туцовић рођен је 14. децембра 1895. године у селу Дубу, Рачански срез, Богословију Светог Саве завршио је у Београду. Таконски чин је примио 9/22. маја 1921. године, а свештенички 21. маја (3. јуна) исте године. Свети Владика Николај Велимировић га је 1933. године одликовао црвеним појасом. Одликован је Албанском споменицом и Медаљом за војничке врлине. Био је председник Црвеног крста у Чачку. У чачанској Гимназији је предавао веронауку. Бавио се црквеном књижевношћу и служио енглеским језиком. Једно време је био васпитач у манастиру Хоново, затим званичник и писар у Црквеном суду Епархије жичке, парох трнавски, капелан на другој чачанској парохији и парох друге чачанске парохије.

Наш познати књижевник Антоније Ђурић је у листу "Интервју" број 320 од 15. 10. 1993. године у тексту под насловом "Последње причешће прота Милана Туцовића" објавио сведочење г. Душана Стривовића из Брђана код Чачка. Он је са протом Миланом тамновао у чачанском затвору и једини је живи сведок његовог страдања. Ево како је Душан Стривовић сведочио у поменутом тексту: „Једне ноћи из наше хелије, у којој је било 29 људи, изведоше четрнаест. Руке им повезаше жицом. Везују их Милош Николић и Стево Бојовић, обојица из Трепче. Њихов пут није био дуг; до бедема код Мораве или до Казанице, такође близу Мораве-ту су масовне гробнице. Одведоше Војислава Мајсторовића из Прислонике и Ђорђа Башановића из неког села са Косова. Једва су имали по двадесет година. Дечаци, такорећи. Убијају и отимају имовину као „народним издајницима“. Сутрадан су онг Мајсторовића прозивали да га пуне кући. Ужас! Ноћу убијају, а дању прозивају да их пуне из затвора. Био је са нама и познати чачански прота Милан Туцовић. Људина. Висок, снажан педесетогодишњак. Био је председник Равногорског одбора у Чачку. Осуђен на осамнаест година робије. Причао нам је како су му судили. Довели, каже, децу из његове парохије, којима ни чашу воде није натрунио, али су их припремили да кажу како их је тровао вером и четничком идеологијом и како их је наводио да откривају легло комуниста како би им он судио. На почетку Чисте Недеље, пред Васкрс, прота је некако измолио да дође свештеник и да нас причести. Молитва у хелији, замириша тамјан. Причестисмо се нас десет, прота први. Каква је то молитва била. Ништа лепше у животу нисам чуо. За деветорицу то је било последње причешће. Само сам ја дочекао Васкрс. Проту, осуђеног на робију, изведоше уочи Васкрса. Секули Тешићу, нашем сапатнику, остави малу икону Богородице, мени зимски капут, који ми сат касније узеше. Отишао је прав као доб, миран и достојанствен. Стражар који га изведе из хелије рече: „Изази, попе, идеш да се сретнеш са твојим Богом! И отишао је. Сутрадан, на Васкрс, дође у хелију управник затвора Стево Брица, тако су га звали, и поче да нам прича о проти. Стева је муцао, али смо добро разумели његове речи. Успут се, вели Брица, молио Богу, али када је дошао до јама, ударио је ногом стражара и отео му пушку... Млатнули су га будаком и тако измрцвареног, али још у животу, у седећем положају, закопали у земљу... За све ово што сам рекао могу да ставим руку на Јеванђеље и да се закунем да говорим истину.“ [Велибор Б. Џомић, „Страдање српске цркве од комуниста, Први део“, Светигора електронско издање, HYPERLINK "<http://www.mitropolija.co.me/istbibl/dzomic-stradkom/stradkom-45.html#sv46>" <http://www.mitropolija.co.me/istbibl/dzomic-stradkom/stradkom-45.html#sv46> (5. 2. 2011)

жандарми који су позвани требало је да изврше хапшење нападача. Међутим, писар је само слегао раменима, и молио народ да се разиђе. За то време је посланик Чвркић виђен како се задовољно смеје са прозора.³⁶ Истог дана на вечерњој служби био је нападнут и свештеник Милован Тиосављевић. Туцовић пише: *‘ ред Основном школом и црквом срејине се Тиосављевић са Чвркићем и четворицом ејових људи. Чим су се мимоишли, Тиосављевић се окренуо за има и сјазео да Чвркић нешто јовори шим људима и љавом јоказује на еја. једном хишром скоку нашли су се јред Тиосављевићем и без речи један од их ја је снажно луйио јесницом у вилицу од чеја је онесвешћен јао. осле суме још јукли-каже Тиосављевић-а колико и чиме не знам, али ове модрице јо лејима и рукама нека кажу.’*³⁷ Оно што је проту највише заболело јесте чињеница да су два жандарма све то мирно посматрали, а када се све завршило, чак су и разговарали са нападачима, из чега је он стекао утисак да су они, у ствари, под њиховом заштитиом. Ни ово није све. Прота сведочи и о нападу на свештеника Гојка Ђукинића, испред кафане „Драгачево“, који се ту обрео по позиву свештеника Михаила Протића из Тијања и осталих драгачевских свештенослужитеља: *‘Тек ишо је јришао јред кафану, један човек из Чвркићеве банде дацио је сјолицу која ја је качила јо лејима, оддила се и ударила једну жену јо носу. Одмах након јшоја јошао је друи човек са мојком с намером да ја удари. Срећом јшо су сјазили неки људи јше јришрчали овоја ухваишли и осујетили. Овај дојај са јукинићем са друје сјране улице, јоред мноих жандарма, мирно је јосмајрао начелник среза јрнавској јрсеније ејиковић.’*³⁸ Јасно је да они нису могли да се отму утиску да је власт здушно подржавала нападаче и да су они били под њиховом заштитом. Поред извештаја чачанског свештеника постоји и извештај намесника жупског Драгана Стамболића од 4. октобра 1937. године о догађајима у том делу Жичке епархије. Он говори о организованом нападу од стране државних органа на свештенство жупског краја. Поименице наводи председника Општине дубачке, Р. Виртијевића, и председника Општине лепеничке (Богића Чукурновића). По Стамболићу они су послали 20 људи наоружаних ножевима да организују напад на свештенство и народ, на скупу у манастиру Стрмцу. За случај да ова акција не успе, спремљене су заседе да се свештенство на путу нападне каменицама.³⁹ Ипак, крвопролиће је избегнуто: *‘Све ди ово јо јлану можда било да није са моје сјране било јшакја и обазривостии и да наши јовори нисудили у цркви. Тако се блајодарећи Боју онај дан свршио без крви наше и јодожне јасјиве ишо ди ми мнојо жао било да је се друјачије десило, јер ди јолицја дацила ову кривицу на свешћенство као јроузроковаче јодуне... Морам најоменуиши да су свешћенство из манастира до Лейенца сјровела два жандарма јо нареје у начелника у циљу своја ојравда а, да он о свему овоме нишија не зна, али да за сваки*

³⁶ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 757, Прослеђен извештај жичке епархије од 19. септембра 1937. канцеларији Светог Архиепископског Синода.

³⁷ Исто.

³⁸ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 758, Прослеђен извештај жичке епархије од 19. септембра 1937. канцеларији Св. Арх. Синода.

³⁹ Исто.

случај ипак даје одезде *де е свешћенству од најадача.*⁴⁰ О затегнутој ситуацији у целој епархији сведочи и молба Момчила М. Петровића, трговца из Бајине Баште, који 1940. године, од Светог Архиепископског Синода захтева да посредује у његовом случају за наплату одштете борцима против Конкордата. Његова молба је опширна и он у њој детаљно описује своја страдања. Међутим, нас интересује једна ставка о владика Николају, која је значајна јер показује да је поменути владика био спречен у својим канонским визитацијама епархији: *‘Године 1937. средином месеца августиа, иприликом најављива а доласка Госјодина гр Николаја Велимировића у манасиир Рачу, а који ирема телеграму иредседника оишиине рачанске Милоја Средојевића није дошао, јер му је исти иредседник најавио да не долази, иошиио не иаранијује за ејов живои...*⁴¹

Међутим, није само Жичка епархија била под притиском. Погледајмо још неке извештаје. Шабачка епархија 16. септембра 1937. године обавештава Синод о прогонима у њиховом крају и доставља списак гоњених свештеника: *‘Илександр Козлов, иарох љубовијски, каж ен са 20 дана заиџвора, Боривоје Ненадовић, иарох ирачанички 20 дана заиџвора, Гвозден Јовановић, иарох селамачки са 40 дана заиџвора, Вукашин Рисиивојевић, иарох сиевски са 500 динара, односно 10 дана заиџвора, Радисав Миливојевић, иарох иор ододрићки са 5 дана заиџвора.*⁴² Ови подаци су изузетно значајни, јер показују да се борба против Конкордата није водила само у Београду, већ и у унутрашњости.

Из наведених извештаја се чини да је у периоду Конкордата однос режима према неистомисљеницима био крајње дискутабилан. Жандармерија је често имала одрешене руке. О томе сведочи и Драгољуб Павићевић, живи сведок тог времена.⁴³ Он каже да је у рогачичком крају (општина Бајина Башта) од руке жандармерије, неvezано за Конкордат, погинуо извесни Миша Карадаревић 1935. године као опозиционар, а да за то нико није одговарао. Затим је 1938. године Божо Крца, такође познати опозиционар, погинуо у сукобу са жандармима и опет нико није одговарао.⁴⁴ Павићевић сведочи да је његов отац гласао против Стојадиновићеве листе на локалним изборима 1938. године и да је он због тога касније сносио последице. Гласање је било јавно и гласао је само један мушкарац из куће, глава задруге. То се

⁴⁰ АСАС, Званична акта из 1937. III. део, Ф4, л. 758, Прослеђен извештај жичке епархије од 19. септембра 1937. канцеларији Св. Арх. Синода.

⁴¹ АЈ, Министарство правде (63) Ф11, л. 256, Молба Момчила М. Петровића Светом Архиепископском Синоду од 3. јула 1940.

⁴² АСАС, Литература, чланци, распре 1937. Ф. Општа, пов. л. 836, Шабачка епархија Светом Архиепископском Синоду српске православне цркве, 16. септембар 1937-Списак гоњених свештеника.

⁴³ Драгољуб Павићевић је у време конкордата имао 16-17 година (рођен 1921. године). Не може се рећи да је његова улога у целој ситуацији била велика. Он је једноставно сведок тога времена, очевидац целе ситуације и зато су његови наводи значајни. Након II светског рата радио је при општини и Црвеном Крсту, али и на попису становништва у дајинобаштанској општини. Информације које сам добио од поменутог човека су углавном плод честих разговора Драгољуба Павићевића са свештеником Стеваном Јојићем, дајинобаштанским намесником (био је намесник и у време конкордата), у време док су заједно радили у Црвеном Крсту, али и из догађаја којима је сам присуствовао.

радило тако што се приђе записничару који пита: за кога гласаш. Морало се рећи име државног носиоца листе. Павићевић сведочи да је његов отац рекао да гласа за Видана Благојевића, опозиционог кандидата за посланика из општине Бајина Башта. На то му је записничар рекао: *‘Мораш да кажеш државној носиоца листе, а носилац је др Влајко Мачек! Отац онда одговори: Ма ја онда њасам и за др Влајка Мачека, за Видана Благојевића и др Мачека!’*” Због овог очевог поступка млади Павићевић је остао без посла. Касније се запослио у једном магацину у Бајиној Башти и то тако што је слагао директора да му је отац гласао за ЈРЗ. Када је овај испитао и сазнао да није тако, Павићевић је био је отпуштен.⁴⁵ Гнев народа према режиму због инсистирања да се прогура Конкордат, ушао је и у песму. Оне можда и најбоље сведоче о тадашњем расположењу у земљи. Познато је да су овакве творевине настајале углавном у ситуацијама када се народ осећао немоћан, па је своју несрећу настојао да изрази макар кроз песму. Тако је и учињено у „Клетви виле Хилендарке”: *‘Ко је Србин и српскога рода, а од српске крви и порода, не чује њас са светиој олијара, како Бој издајнике кара! Рим и њаја језуитска шаја, синџир кују и њодмукло снују... Још ја чујем у српскоме роду, живи клика, срамних издајника... Ко свој њаса за конкордајгао, Бој Велики и њова сила, Наредио ња се испунило: сја му се за враји окренула, љуба му се на дом распрџила, Обадва му ока искајала, ње крејџао никад не сџиизо... Враји сломио на Ваведеније, маниј љајо на Воскресеније, Србинову славу не славио, Нијџкандила у дому њалио, Бој му крсну свећу ујасио... њмин Боже и Бојородице, и свијетла Неџељо царице, џо неџснаџе рода издајице, срамне слуге њајине сџолице.’*”

46

Измирење Цркве и државе

Затегнути односи између цркве и државе трајали су још неко време. Међутим, морао се наћи компромис, јер су сви већ били подобро уморни. Црква је морала да размишља о избору новог патријарха, будући да је Варнава умро у жеку конкордатске кризе, у до сада неразјашњеним околностима.⁴⁷ То није могло бити учињено у оваквој атмосфери. Са друге стране, Стојадиновић је морао да реши ситуацију, пошто цензуре разних врста и репресије нису дале плода, а и страна штампа је доста негативно представљала саму владу у овој кризи (нарочито британска).⁴⁸ Притеран уза зид наредбама кнеза Павла да се односи са црквом нормализују, али и уплашен за опстанак своје владе, Стојадиновић је пристао на све што је Црква од

⁴⁴ Изјава Драгољуба Павићевића из Оклеца (Бајина Башта), дата аутору текста 15. 4. 2010. године.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ АСАС, Литература чланци, распре 1937. Ф. Општа, Песма „Клетва виле Хилендарке” (нема броја, лист истргнут из неког часописа).

⁴⁷ За детаљну анализу целокупне ситуације око смрти патријарха Варнаве прочитати следећу књигу: Милош Мишовић, *Зајам ена испиорија; њајна џесџаменџа краља њАлександра и смрџ њајријарха Варнаве*, Београд, 1994.

⁴⁸ Видети: Ивана Добривојевић, „Конкордатска криза у британској штампи”, www.isi.co.rs/pages/projekti/projekat_4.htm, (29. 4. 2010).

њега тражила, захтевајући само да се укине анатема према посланицима који су гласали за Конкордат. На једној од завршних седница Сабор је донео одлуку којом се укидају све санкције према посланицима одлученим од цркве, чиме је завршен сукоб који је трајао нешто више од годину дана и који је довео земљу на ивицу грађанског рата. На завршној седници Светог Архиепископског Сабора 22. фебруара 1938. године, донета је декларација у којој се између осталог каже: *‘Оно што није дочекао ен првопрестолник дочекала је Српска православна црква. Законски предлој који је другој цркви давао права каквих Српска црква није добила, није постојао закон. Не само то, него је добијено јемство да је тај и такав законски предлој једном за свагда скинути са дневног реда и да више неће бити изнесен на озако е е... Али у свих у борби није само заслуја Св. Арх. Сабора. одеди правде много је допринела и помоћ српској православној свештеници и монаштва и јака приврженост браћу православној цркви.’*⁴⁹ Овим измирењем отворен је пут за даље продубљивање односа Црква је могла да приступи избору новог патријарха, што је убрзо и учињено, Стојадиновић је могао да одахне а и кнез Павле. Преко потребан унутрашњи мир је остварен. Сви су били задовољни, осим католичког свештенства и Ватикана. Хронолошки гледано, први је реаговао папа Пије XI који је приликом свечане предаје кардиналских знакова 15. децембра 1937. године рекао следеће: *‘Доћи ће дан, а волео бих да то не морам казати, али сам дубоко уверен доћи ће дан када неће бити мален број душа, које ће жажалији што нису широкогуде, великодушно и активно примиле тако велико добро као што је оно, које је заступник Исуса Христос нудио иховој земљи, и то не само ради црквене, верске слоје нације, већ и ради њене социјалне и политичке слоје, мада одлучно одбијемо да политика буде наша ствар, наш посао.’*⁵⁰ Ватикан се званично жалио на одлуку владе 15. фебруара 1938. године када је све већ било готово, упутивши један Aide-Memoire, односно формални протест. Осим тога Ватикан, је опозвао југословенског нунција Пелегринија, а папа га је именовао за кардинала.⁵¹

Католичка црква у Краљевини огласила се маја 1938. године једном декларацијом у којој је анализирана ситуација око Конкордата, те су католички епископат и Бискупска конференција оштро критиковали Стојадиновићеву владу која је прихватила захтев Српске православне цркве да се Конкордат угаси. Између осталог, речено је и ово: *“Вјерници католичке цркве у Краљевини Југославији остали су и даље без уређеној правној одношаја што је за животи католичке цркве од пренајне значаја, морамо да устанемо отворено и јавно, те вас предраи вјерници извјестимо о повреди која нам је нанешена, а још више о неправдама које политичке Католичку цркву у Југославији.”*⁵²

⁴⁹ „Декларација Св. арх. сабора поводом Конкордата”, *Нови Источник* V, Сарајево, 1938, 76-78.

⁵⁰ Сима Симић, *Ватикан против Југославије*, Београд, 1990, 22.

⁵¹ Радмила Радић, – *ивой у временима: Гаврило Дожич*, Београд, 2006, 186.

⁵² АСАС, Званична акта 1937-1938, Ф5 л. 491, Декларација бискупске конференције у Загребу, мај 1938.

Закључак

Трудили смо се да у овом раду, колико је то могуће, реално прикажемо однос цркве и државе 1937-1938. године на територији Жичке епархије. Држава је, несумњиво, имала утицај на цркву. С друге стране, постојао је велики јаз између Цркве и српске интелигенције. Школовани на Западу, по западним моделима и стандардима, отуђени од суштинског православља, српски политичари нису могли да разумеју какву то борбу са ветрењачама води СПЦ. Тако, председник владе који често истиче да је потомак Мелентија Павловића да је и јако црквен, сам у својим мемоарима каже да је за грофа Ђана направио раскошни банкет ни мање ни више него на Велики Петак.⁵³ Неоспорно да је борба око Конкордата имала политичке аспекте, али је пре свега постојао страх од прозелитизма, губитка верског, а како је то код нас неправилно повезано, и националног идентитета. Црква је ушла дубоко у прљаву политичку борбу, па се самим тим и добро испрљала. Уз то је дозволила и да буде искоришћена од стране опозиције (покушај да се Милан Стојадиновић скине са власти). Опозиционе снаге које су је подржавале у борби чиниле су то из својих интереса, а добар део њих није ни знао шта пише у Конкордату (нарочито комунисти и социјал-демократе, који су по вокацији углавном атеисти). Што се тиче Жичке епархије, њено свештенство је било најагилније у борби против узаконења Конкордатског уговора. Историчар Милош Тимотијевић у својој књизи „Век сумње“ наводи да је, између осталих, Чачак постао снажно упориште свештенства у опозицији тадашњој власти и њеној политици.⁵⁴ Извештај из Архиве Синода, који смо навели у раду иде у прилог том сведочанству. Уз то, ова епархија је за епископа имала једног од предводника борбе против Конкордата-Николаја Велимировића.

Истине ради, морамо рећи да је држање католичке цркве у Краљевини Југославији по овом питању било доста коректно. Они су се уздржали да проблем изнесу на улицу, мада су могли то да учине, пошто су вероватно имали Стојадиновићеве чврсте гаранције да ће конкордат проћи. Тачно је приметно историчар Вељко Ђурић Мишина: *„Њрвајске њолијичке сѣранке нису се дар јавно мешале овом случају, имале су очийно важнија њосла, а њо је као шѣо њемо видейи, љријрема разреше а њѣв. Њрвајској љишѣа а, шѣо је мојо да зајочне љшек сменом Милана Сѣојадиновића и довоѣ ем љоѣустѣљивијеј љредседника.“*⁵⁵

Простора за даља истраживања још увек има. Несређена грађа у Патријаршији можда би могла да пружи одговоре на нека питања у вези са конкордатом, а понајпре на она која деценијама муче истраживаче.

⁵³ Милан Стојадиновић, *Ни рај ни љакѣ*, Буенос Ајрес, 1963, 419.

⁵⁴ Милош Тимотијевић, *Век сум ѣ*, Чачак, 2009, 125.

⁵⁵ Вељко Ђурић Мишина, *Варнава-љаљријарх срѣски*, Београд, 2009, 181.

Concordat crises in Zica eparchy 1937/38

This paper deals with the period between two world wars in the Kingdom of Yugoslavia, exactly the period 1937-38. In 1937 the government of Milan Stojadinovic was trying to impose the proposal of concordat to be accepted. It seemed that this concordat was giving more authorities to Roman-Catholic church in Yugoslavia which provoked a fierce reaction of Serbian Orthodox church. Many people who knew a lot about the history of this period agree that Kingdom of Yugoslavia was on the verge of a civil war. In the paper we looked into short analyses of basic, that is, disputable points in the proposition of the agreement, mainly through official magazine of Zica Eparchy, 'Pregled crkve eparhije zicke' (Review of Zica Eparchy Church). Also some new moments are presented, some unpublished testimonies from the archive of Saint Arch. Synod which refer to relations of state authorities towards church, especially in this part of the country. We have tried to prove that the state authorities prosecuted church, arresting priests who were against concordat. The crisis was finally overcome in 1938 as the government gave up concordat agreement.

Slobodan JAKOVLJEVIC

La crise concordataire dans le diocèse de Zica en 1937/38

Cette étude concerne la période de l'entre-deux-guerres dans le Royaume de la Yougoslavie, concrètement les années 1937 et 1938. En 1937, le gouvernement de Milan Stojadinovic tente de pousser la proposition de loi sur le concordat à adoption. Il semble que ce traité accorde un privilège à l'Église catholique romaine en Yougoslavie, ce qui provoque la réaction violente de l'Église orthodoxe serbe. De nombreux experts de cette partie de notre histoire s'accordent à dire que le Royaume de la Yougoslavie fut, à cet instant, au bord même de la guerre civile. Dans cette étude, on prit en considération une brève analyse des points essentiels, à vrai dire contestables, dans le projet du traité, en premier lieu à travers la revue officielle du diocèse de Zica, "Revue de l'Église du diocèse de Zica". Pareillement, de nouveaux moments furent présentés, des témoignages jusqu'à présent inédits des Archives du Saint-Synode épiscopal, qui concernent les rapports des autorités publiques envers l'Église, en premier lieu dans cette partie de l'État. Nous avons essayé de prouver que l'autorité publique persécuta l'Église et emprisonna les ecclésiastiques qui furent contre le concordat. La crise fut enfin surmontée en 1938, de telle manière que le gouvernement renonça au traité concordataire.

Slobodan JAKOVLJEVIC